

ДИСКУСІЯ

Тим разом у рубриці «Дискусія» пропонуємо матеріали обговорення книжки «The History Manifesto» (2014) авторства знаних американських істориків Девіда Армідеджа та Джо Гулді. «Маніфест» діагностує кризу історії в сучасному світі і пропонує рецепти її подолання. Критикуючи короткотермінове мислення, яке здомінувало історичну дисципліну в останні 30–40 років, Армідедж і Гулді закликають повернутись до орієнтованої на майбутнє історії довгого тривання, здатної відповісти на виклики сучасності.

Обговорення відбулося 29 лютого 2016 р. у Львові, в Українському католицькому університеті. Його організатори: Програма дослідження модерної історії та суспільства України імені Петра Яцика, кафедра нової і новітньої історії України та магістерська програма з публічної історії (обидві – УКУ) і наш часопис «Україна Модерна». Доповідачами були: Ілля Герасімов (часопис «Ab Imperio»), Кишишоф Заморський (Ягеллонський університет / часопис «Historyka. Studia Metodologiczne»), Маріна Могільнер (Іллінойський університет / часопис «Ab Imperio»), Володимир Склокін (УКУ); дискусантами: Оріся Біла (УКУ), Олександр Зайцев (УКУ), Остап Середа (УКУ); модератор – Ярослав Грицак (УКУ).

Аудіозапис дискусії розшифрували Олег Гринчук, Оксана Дмитерко й Михайло Мартиненко. Усі виступи, окрім коротких ремарок у дискусії, заворізовані. Загальна редакція тексту Ярослава Грицака.

Літературна редакція Анни-Марії Волосацької

Переклад з польської Олега Гринчука

Ярослав Грицак: Ми зібралися тут з наміром обговорити книжку «Історичний маніфест». Її написав Девід Армідедж, професор і декан історичного факультету в Гарварді, та Джо Гулді, асистент-професор Бравнського університету. «Маніфест» вийшов у видавництві Кембриджського університету восени 2014 року. Майже одразу він був доступлений в інтернеті,¹ щоб

¹ <http://historymanifesto.cambridge.org/>

спровокувати ширшу дискусію серед істориків у всьому світі. Автори книжки закликають істориків вийти зі своїх веж із слонової кістки і вв'язатися, якщо можна сказати, у публічну війну за майбутнє своєї професії, а водночас – за майбутнє всього світу. Заради цього вони повинні вернутися до особливого способу писання минулого – того способу, який Фернан Бродель назвав *long durée*, тобто у довготривалій історичній перспективі.

Важливо зазначити, що заклик до публічної активності істориків вийшов не з периферії академічного світу, як це часто буває, а від самого його центру: з двох університетів – американського Гарварду та британського Кембриджу, – які власне уособлюють вежі зі слонової кістки.

Треба сказати, що ця інтелектуальна провокація вдалася. Книжку Армідеджа і Гулді активно обговорили й обговорюють майже в кожній національній історіографії Старого і Нового світу. Свідчення цього – сайт «Маніфесту», який містить матеріали цих обговорень. Сьогодні в Українському католицькому університеті ми зібрали людей, які так чи інакше уже були причетні до цієї дискусії в Україні та сусідніх Польщі й Росії у рамках своїх семінарів чи друкованих видань. Я представлятиму всіх під час дискусії. Розпочну з професора Кшиштофа Заморського, нашого колеги з Ягеллонського університету. Професор Заморський добре знаний і як історик-практик, і як історик-теоретик. Як і багато з польських колег його покоління, він вийшов із Школи Анналів² – школи, яка власне й висловила концепцію *long durée*. Окрім того, професор Заморський співзасновник журналу *Historyka*, присвяченого методології історії.³ У наступному номері цього журналу вийде матеріал польської дискусії навколо «Маніфесту», яку організував професор Заморський, з відповіддю самого Армідеджа.

Ми дуже раді, що професор Заморський ласкаво згодився приїхати до нас, і я прошу його першим до слова.

Кшиштоф Заморський: Хочу розпочати зі слушної зауваги, яку вмістив Джон Тош у своїй рецензії на книгу «The History Manifesto».⁴ Йдеться про форму, яку використали Девід Армідедж і Джо Гулді у своїй праці. Тош ставить питання, чи повинен історик послуговуватися «Маніфестом» як формою передавання своїх думок? Чи справді «Маніфест» є хорошим способом для того, щоб порушувати ґрунтовні питання, які стосуються історії? Обравши таку форму, автори «The History Manifesto», без сумніву, хотіли засвідчити, що презентують текст особливого значення. Так насправді і сталося – в усьому світі ця книга опинилася в центрі дискусій. Хоча Армідедж й Гулді припускаються певних спрощень, які, на мою думку, обертаються проти авторів, я, однак, одразу хочу зазначити, що мені імпонує загальне послання книги.

² Про впливи Школи анналів на колишню комуністичну Центрально-Східну Європу див.: Krzysztof Pomian, *Impact of the Annales School in Eastern Europe*, Review, I, 3/4, Winter/Spring 1978, 101–118. Кшиштоф Помян показує, що серед істориків комуністичних країн найінтенсивніші контакти з цією школою мали історики Польської Народної Республіки.

³ <http://historyka.edu.pl/strona-glowna/>

⁴ Див.: <http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13642529.2015.1005377>

«Маніфест» постає у теорії історії в момент, коли ми перебуваємо в ситуації після постмодернізму. Звісно, ми можемо говорити про ще один «пост», але, як на мене, це нічого не вирішує. «Маніфест» – це спроба помислити, як нам йти далі після змін, які принесла постмодерна революція. І водночас, на моє переконання, «Маніфест» також звертається до цінностей, які створила історіографія ХХ століття – історіографія, яка народилася на зламі ХІХ і ХХ століть і тривала до постмодерного зламу 1980-х. Збіг ідей «Маніфесту» з тими, які звучали в цей період, є очевидним. Адже саме тоді історики дуже виразно порушували проблему – яка користь від історії, тобто чим історія корисна для людства. Ця проблема постає ще у батьків Школи Анналів, а згодом і в усіх її великих провідників. Зокрема про це писали Фернан Бродель і Люсьєн Февр. Ця проблема також постає у знаного вам Михайла Грушевського. А у нас, зокрема, це питання намагався вирішити Францішек Буяк. Йдеться про його дослідження, які мали розв'язувати проблеми конкретних сіл. У кожному випадку, йде мова про історію, яку має приносити користь.

Звісно, Бродель розумів історію в найширшому контексті, не так утилітарно, як у нас Буяк. І мені видається, що Девід Армїтедж і Джо Гудді свідомо нав'язують до цієї традиції розуміння історії. Хоча, мушу визнати, що в самому тексті ця частина є радше слабкою, адже аналізу користі, яку принесла доба Анналів, ми в «Маніфесті» не знайдемо.

Після постмодерної революції ми вже розуміємо, що історія не може бути заручницею в Академії. Постмодерна революція випровадила історію до музеїв, фільмів, тобто оголосила, що можна представити великі й серйозні історичні сенси в різній формі. Звісно, Девід Армїтедж і Джо Гудді не виключають можливості презентувати історію у такій формі, проте вони все ж наголошують на цінностях академічної історіографії. І, на мою думку, це є характерною ознакою, яку ми можемо відчитати в їхньому тексті.

Важко не погодитися з їхньою тезою, що тепер постає все більше й більше текстів про щораз менший об'єкт дослідження. Тобто ми маємо справу зі зменшенням перспективи нашого спостереження. Звісно, їхні висновки виникають з аналізу американської історіографії. Проте справедливо сказати, що в міру розвитку дослідницького інструментарію історики замість того, щоб користати з нього й розширювати поле дослідження, зменшують його, використовуючи велику кількість засобів, які приніс сучасний світ. Гадаю, це і є найсильнішою стороною «Маніфесту», оскільки його автори звертаються до характерних рис сучасної культури, яку вони називають *short-termism* – що на практиці означає писати «більше й більше й більше про менше й менше й менше. Це, власне кажучи, і є зменшенням часових рамок дослідження. Вони це демонструють також на прикладі сучасних політиків, які в перспективі наступних виборів обіцяють золоті гори. Саме в цих обставинах зникають ідеї, які мають стосунок до великих і принципових викликів, що стоять перед людством.

І саме в цьому контексті ми починаємо доходити до суті справи. Автори «Маніфесту» порушують питання мікроісторії. Їхня теза полягає в тому, що мікроісторія не вирішує дуже важливих проблем, які стоять перед людством.

Ці проблеми вимагають думки поважних учених, які б мали пропонувати шляхи виходу із криз, пропонувати певні стратегії. Як виявляється, у творенні таких стратегій ніколи немає істориків. Там, де збираються групи науковців – ніхто не зважає на результати історичних досліджень.

Економісти й соціологи оперують поняттями, які автори «Маніфесту» називають *dirty longue durée* – «брудне довге тривання». Оскільки я займаюся історичною демографією, то для мене найбільш переконливим є приклад Римського клубу. У 1960-х роках він налякав інтелектуалів у всьому світі надмірним збільшенням популяції населення у майбутньому. Перспектива довгої тривалості, яку використовували члени Римського клубу, не виникла із ґрунтовних та ретельних досліджень історичних демографів, які змогли б довести, що проблему збільшення популяції можна вирішувати в різних культурах і в різних контекстах по-різному.

Наступна важлива теза Девіда Армідеджа і Джо Гудлі полягає у тому, що історики в майбутньому повинні набагато більше уваги приділяти аналізуванню проблем, а не інституцій. Адже аналізування проблем провадитиме нас у напрямі транснаціональної історії. У їхньому розумінні транснаціональна історія ґрунтується на трьох стовпах. Перший – це *destiny and free will* (доля і свободна воля). Це коли ми розглядаємо проблему глобального потепління і починаємо її досліджувати. Це також означає, що ми можемо міркувати над тим, чи реально змінити щось у світі, який нас оточує й уникнути катастроф. Це є мислення в категоріях, згідно з якими наші історичні знання повинні допомагати у вирішенні загальнолюдських проблем.

Другий стовп – ми повинні мислити контрфактуально (*counterfactual thinking*). Йдеться про те, що контрфактуальні дослідження створюють для істориків більшу свободу в обранні дослідницьких завдань. І третій стовп – це сила утопічного мислення/мислення в категоріях утопії (*utopian thinking*). Це означає, що історик не може і не повинен уникати мислення в категорії утопії. Наприклад, сьогоднішня утопія – це думати про існування європейської єдності. Звісно, це утопічне мислення. Але це не означає, що історик, який аналізує все, що відбувається в Європі, не повинен розуміти, що такі утопії в деякому сенсі визначають певні цілі й саме дослідження.

Наприкінці зазначу, що історія постала перед ще одним викликом, який ми також повинні вирішити. Цим викликом є велика історія (*big history*). Проблема пов'язана з тим, що маси, величезні маси терабайтів, вже доступні в інтернеті. І кожен із нас знає, якими потужними є бази даних. Історик буде в змозі, а з часом навіть буде змушений оперувати цими даними, якщо опанує інструментарій, який дасть йому змогу досліджувати їх.

Є дуже багато проблем, які порушує «Маніфест». Для польських й українських істориків, які часто тонуть у політичних дебатах, погляд у категоріях довгого тривання і обов'язку щодо людини (людства) може бути цікавим викликом. Хоча, треба сказати, сама Школа Анналів досить критично сприйняла «Маніфест».

Ярослав Грицак: Дуже дякую. Читаючи цю книжку, мені особливо впала в око теза, що застосування тривалої перспективи імпліцитно передбачає активну публічну позицію істориків. Умовно кажучи, Think Big (думання у великих категоріях) передбачає Stand Tall (мужність). Або, словами відомої пісні, «Маніфест» закликає істориків “Stand up and fight!” – піднятися і боротися.

Як на мене, це дуже цікавий, хоча й не беззаперечний зв’язок між епістимологією історичного пізнання, з одного боку, та публічним виміром професії історика, з другого. Цікаво, однак, що не всюди зменшення історичної перспективи призвело до послаблення публічної активності істориків. Як зазначають Армїтедж і Гулді, цього не сталося в Італії. Італія є, якщо можна так сказати, історичною батьківщиною «мікроісторії». Але там перехід до мікроісторії зовсім не означав послаблення політичної заангажованості – навпаки, історики там залишалися активними. Досить навести приклад Карла Гінзбурга, «батька мікроісторії». Натомість таке послаблення публічної активності сталося тоді, коли мікроісторія перебралася до світу американської академії.

Тобто різні національні середовища можуть реагувати на одні й ті самі явища дуже по-різному, залежно від конкретних обставин. Тому для нас дуже важливо сьогодні мати серед дискутантів др. Іллю Герасімова. Ілля – один із засновників і редакторів російського журналу *Ab Imperio* – на мою думку, найкращого історичного журналу, що виходить на просторах колишнього Радянського Союзу після падіння комунізму. Точніше, треба сказати «виходив», бо декілька років тому журнал змушений був перебратися до США, як здогадується, не через найкращі обставини, які склалися у Росії. *Ab Imperio* зреагував на «Історичний маніфест» майже одразу, розпочав друкувати його переклад та зініціював дискусію навколо цієї книжки. Якраз декілька днів перед нашою дискусією Ілля подав до друку номер з останньою частиною перекладу «Маніфесту», який (переклад) він зрадагував. Можна сміливо сказати, що серед нас навряд чи є інша людина, яка так докладно знає цю книжку і дискусії навколо неї, а водночас може оцінити її настільки фахово – насамперед у контексті тих проблем, які заторкують і хвилюють нас, істориків з України і сусідніх країн. Прошу Іллю Герасімова до слова.

Ілля Герасімов: Моє прочитання «Маніфесту» специфічне: це насамперед перспектива редактора, яка передбачає розуміння текстового формату й максимально уважне читання (close reading) у процесі редагування перекладу. Опублікований у чотирьох номерах 2015 р. у журналі *Ab Imperio* російський переклад Маніфесту зробив висококваліфікований перекладач, професор англійської літератури Володимир Макаров. Утім будь-який переклад мусить мати декілька етапів редагування. Мовне і стилістичне редагування – останній етап, а спочатку переклад історичного дослідження звіряє професійний історик, адже переклад стосується не лише мови, а й різних академічних традицій.

Публікуючи переклади в журналі, ми звіряємо кожне речення оригіналу із перекладом. Ця праця вимагає багато часу, але ми ще раз переконались у її

необхідності у випадку «Маніфесту»: оригінал дуже недбалий щодо мови, видавництво Cambridge University Press не надало знаному історикові Девідові Армідеджу редактора (низька культура редагування взагалі властива CUP), а сам він із співавтором, мабуть, навіть не перечитували тексту свого маніфесту. Друкувати буквально цей текст – і англійською, і в перекладі – неможливо. Важко повірити, наскільки це погана літературна мова, а ще трапляються буквальні повтори цілих речень, пропущені частини фраз, помилки у покликах.

Намагання виправити текст стилістично неминуче призводить до спотворення, потрібно вибирати варіант, який і смисл передає (часто просто втрачений в англійському варіанті), і не вписувати відсебеньок у чужу книжку. Тому редактори, які працювали з перекладом ІМ, і я також, прочитали його значно уважніше за будь-якого читача (і, я підозрюю, від самих авторів). Із цього дуже уважного й неформального читання я зробив такі висновки, які викладу тезами.⁵

Є об'єктивний запит на текст за програмою «Маніфесту», оскільки дедалі сильніше відчуття, що гуманітарні науки виявляються незатребуваними в ХХІ столітті. Причин такого відчуття декілька. По-перше, неоліберальна адміністрація університетів не тільки в пострадянських країнах, але й у США і в Західній Європі (особливо в Англії) бачить в гуманітаріях некорисних споживачів ресурсів – порівняно із прикладними технічними дисциплінами. По-друге, ймовірно, сучасне суспільство вкотре переживає період нетекстуальної культури, коли масовий читач в інтернеті ледве може змусити себе прочитати текст, якщо в ньому більше двох абзаців. Врешті, історики й самі заледве знаходять адекватну дистанцію із суспільством – не надто відчужуючись від сьогоднішніх зацікавлень, але і не надто ідентифікуючи себе з ними.

Армітедж і Гулді сформулювали декілька важливих ідей, одна із головних – критика «короткотерміновості» (short-termism), горизонту планування в один вибраний цикл, 4–7 років. Я вважаю, що ця проблема насправді комплексна, пов'язана з фундаментальними здвигами в сучасному суспільстві. Наприклад, я бачу її зв'язок із «революцією менеджерів» 1990-х у бізнесі (управлінці замість власників), із кризою моделі представницької демократії зразка першої половини ХХ століття, яку ми спостерігаємо в багатьох країнах, врешті, із пришвидшенням темпу технологічних інновацій. Автори вибрали лише один аспект цієї теми. Вони вважають, що причина «короткотерміновості» – зрада істориками підходу *longue durée* на початку 1970-х років, звернення до мікроісторії і всеможливих відволікальних «поворотів».

Ну що ж, це аргумент, який заслуговує обговорення, ІМ написаний не даремно, а численні його особливості пояснюються проблемою формату. Стандарт англо-американського професійного журналу жорстко обмежує обсяг тексту 10 000 словами. (В *Ab Imperio* обсяг може бути – якщо потрібно переконливо представити тезу – і в декілька разів більшим). У маніфесті Ар-

⁵ Розгорнута критика «Історичного маніфесту» подана в редакційних вступках до номерів *Ab Imperio*, особливо 1/2015 і 4/2015.

мітеджа і Гулді, враховуючи об'ємні зноски, на змістовний текст відведено приблизно 15 000 слів. Можливо, трохи більше. Для стандартної статті це занадто багато і тоді – таке моє припущення як редактора – автори вирішили збільшити текст до розмірів книжки. Власне невідповідність формату книги обсягові оригінальних ідей в ІМ, на мою думку, і є першочерговою проблемою цього тексту. В англійській версії він все одно займає не так багато місця для повноцінної книжки: 160 сторінок у верстці *Ab Imperio*, а змістовно має претендувати максимум на 50 сторінок, нерідкісний у нас формат.

У книжковому форматі в тексті особливо помітний дефіцит ідей і навіть знань.

Від початку автори демонструють дивовижно поверхове уявлення про Школу Анналів, початки якої, здається, вони пов'язують із Фернаном Броделем. Характерно (зважаючи на тематику книжки), що нема навіть згадки про проект «тотальної історії» анналістів, до того ж, автори, по суті, висувають свою версію «тотальної історії» – буквально рівної за обсягом джерел самої людської історії.

Дивує і методологічне невігластво авторів, яке виявляється в їхніх судженнях про історіографію останніх десятиріч – від мікроісторії до мовного повороту. У результаті, вони не розуміють, що головний виклик «історії великої тривалості» походить не від істориків, які уникають великих часових відрізків, а від самої проблеми конструювання наративу, який не грішив би редукціоналізмом, телеологією, есенціалізацією головних «дійових осіб» історії, яка розгортається упродовж десятиріч і сторіч. Це власне проблема письма, аналітичної моделі й вираженої інтерпретації, а не обсягу «фактів» – на відміну від першого покоління Школи Анналів (Марка Блока чи Люсьєна Февра), Армїтедж і Гулді не здогадуються, що нема ніяких самоочевидних «фактів» поза дослідницькою перспективою і програмою дослідження. А отже, дослідник з альтернативною програмою ідентифікує зовсім інший обсяг фактів і ніякі суперкомп'ютери не допоможуть винести остаточних і об'єктивних рішень про значення цих даних «раз і назавжди».

Попри цю критику, я вважаю, що публікація «Маніфесту» – дуже важлива подія, яка дає хорошу нагоду для початку важливої дискусії. Критика «Маніфесту» – найбільш продуктивне й конструктивне професійне застосування цього тексту.

Особливого значення ця дискусія набуває для пострадянських істориків, і власне історія нашого регіону дає змогу дуже наочно деконструювати головні положення «Маніфесту».

Так, закликаючи до повернення історіописання *longue durée*, Армїтедж і Гулді не здогадуються, що цей формат досі домінує в історіографії Росії та України, Казахстану й Азербайджану. Історія «від Кия до Києва», «від Володимира до Володимира» покриває понад тисячолітній період, витворюючи з незначними модифікаціями канон романтичного націєцентричного наративу. Власне досвід сучасної російської історіографії допомагає зрозуміти небезпеку, яку несе метод *longue durée* для науки й суспільства без проблематиза-

ції суб'єкта історії і деконструкції телеології історичного процесу та «законів історії».

Ідеологічна користь історії – ще одна магістральна тема «Маніфесту» – безумовно, очевидна в путінській Росії, але також і у країнах, де створений Інститут національної пам'яті, який використовує історію в політичних цілях. Армідедж і Гулді пропонують «хорошу» ідеологію як об'єкт служіння істориків: екологію. Хоча історики завжди виявляють свою політичну пристрасність у дослідженні, автори «Маніфесту» не зовсім уявляють собі, очевидно, як виглядає відкрита й усвідомлена ідеологічна служба. А ми уявляємо: спочатку історики хотіли служити КПРС, тепер – нації, результат із роботою «в екологічних інтересах» буде таким самим. Річ не тільки в тому, що ідеали комунізму були цілком гуманними та благородними, зовсім не в політичному питанні.

Професійна робота історика – це реконструювання багатомірної реальності – тому що життя завжди багатогранне, тому власне будь-який одновимірний наратив спотворює передавання реальності, і що триваліша перспектива (*longue durée*), то сильніша. “Sustainability”, за яку ратують Армідедж і Гулді, передбачає вживання тільки «екологічних продуктів» (без ГМО, добрив і пестицидів), використання палива з мінімальним викидом шкідливих речовин, натуральні тканини й будівельні матеріали. Цій меті важко дорікнути, якщо не звертати уваги на зворотний бік прекрасної екологічної утопії, насамперед на її недоступність більшості населення Землі. Як і комунізм, екологічна ідеологія приваблива як ідеал, але в недалекому майбутньому вона виглядає елітарним класовим проектом. Цей проект відкидає мету нагодувати маси голодних, одягнути бідних, забезпечити дешевим житлом і зігріти – тому що їхній елементарний рівень платоспроможності дає змогу підтримати тільки масове сільськогосподарське виробництво, напівсинтетичні тканини, бетон і солярку.

Перед нами не постає вибір: «екологія чи екстенсивне виробництво», у будь-якому разі, це не проблема професійної історичної науки. Завдання історика – відкривати зворотний бік будь-якого зовнішньо несуперечливого наративу, робити чутними голоси, які цензурує панівна суспільна думка. Власне в цьому виявляється критична суспільна функція історика, а не у прийнятті свідомо «лівої» (чи «правої») ідеологічної позиції. Професійна цінність історика закінчується там, де починаються обгрунтовані несуперечності якогось метанаративу – екологічного чи комуністичного, націоналістичного чи імперського.

Власне прочитання «Маніфесту» із нашого політичного контексту і з нашої історіографії дає змогу сформулювати основу програми для істориків. У цьому зв'язку я хотів би нагадати тезу Ярослава Грицака про потребу тимчасового мораторію на інструментальне використання історії. Історики створюють саму можливість нового уявлення про суспільство – хоча вони говорять про минулі часи, які ніколи вже не повторяться ні в якому вигляді. Нова можливість розмови про минуле створює нові можливості уявлення майбутнього – а не конкретні сюжети, прецеденти чи структурні передумови. Без істориків, які «розказують історії» (Марк Блок), суспільство приречене на варварство.

Втім варто розуміти, що історія сьогодні нічого не доводить, нічого сьогодні не виправдовує і не звинувачує нікого свідомо.

Парадоксально, але історія (як неперервний процес) закінчується там, де минуле стає важливішим від теперішнього, великою мірою, визначаючи його. Армїтедж і Гулді пропонують шукати в минулому готові рецепти і прецеденти для майбутнього, але хто ж насправді вчиться на своїх помилках, як унікальне минуле може запропонувати рецепт для настільки ж унікального майбутнього? Позицію здорового ставлення до історії 1953 року сформулював Леслі Гартлі: «The past is a foreign country: they do things differently there». Люди не мають жодного стосунку до перемог чи злочинів предків («діди воювали»): кожному доводиться робити свій моральний вибір в сучасних умовах, але також і стосовно минулих подій. Минуле своєї країни може бути значно актуальнішим і просто більше відомим, але воно не перестає від цього бути «чужою країною» («близьким зарубіжжям» чи «далеким»). Голодомор, Волинь, бомбардування Дрездена однаково стосуються всіх, хто живе сьогодні, не більше і не менше залежно від паспорта. Наше особисте живе ставлення до цих подій, а не ретроспективна групова відповідальність визначає наші перспективи в майбутньому.

Ярослав Грицак: Дуже дякую, Ілле. Хочеться погодитися зі всім, що Ти сказав, а особливо з одним пунктом критики: у «Маніфесті», якщо можна так сказати, «забагато букв». Коли читаєш цю книжку, не можеш позбутися враження, що вона би мала бути набагато коротшою – як це належить текстові, написаному в жанрі маніфесту.

Але коли я читав цю книжку, то мав ще інше відчуття. Його можна порівняти з радістю відомого героя Мольєрівської комедії, коли йому стало зрозуміло, що він розмовляє прозою. Я почав розуміти, чому і заради чого я займаюся публічною історією.

Серед наших дискусантів є історик, який пробує нам це пояснити уже декілька років. Маю на увазі Володимира Склокіна. На відміну від більшості нас, Володимир займається публічною історією фахово. Від декількох років він перебрався з Харкова до Львова, і тепер в Українському католицькому університеті готує окрему магістерську програму з публічної історії. Прошу Володимира до слова.

Володимир Склокін: Готуючись до нашої дискусії, я написав справжню рецензію, але оскільки вже дуже багато було сказано позитивного про книжку, професор Кщищтоф Заморський подав основні її тези і пролунали перші критичні міркування від Іллі Герасімова, то думаю, що спробую обмежитись двома основними моментами: питаннями кризи і суспільної відповідальності історії. Я спробую цю книжку контекстуалізувати, оскільки цікавлюсь цією темою: дискусіями про переосмислення суспільної ролі історії.

Під цим кутом зору для мене важливо, що цей «Маніфест» – лише один із голосів у цій дискусії, яка стала особливо актуальною і жвавою у 2000-ні роки. В останні 5–8 років з'явилась низка книжок, які цю тему порушують. Мож-

на згадати, наприклад, Джона Тоша «*Why History Matters*», Йорму Калелу «*Making History. The Historian and Uses of the Past*», чи останню книжку Лінн Гант «*Writing History in the Global Era*», яка вийшла 2014 року. І разом з цими книжками, присвяченими безпосередньо історії, з'явилась низка книжок, присвячених суспільній ролі та кризі університетів і гуманітаристики. Їх також дуже багато. Я згадаю лише, для прикладу, монографії Стефана Колліні «*What are Universities For?*» та Марти Нусбавм «*Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities*».

Для мене «Маніфест» Армідеджа і Гулді – це лише один із голосів у цій дискусії, і я не бачу тут чогось принципово нового. Але вони справді, як правильно вже зазначили, виокремлюють один важливий аспект: це короткотермінове мислення і необхідність постановки великих питань, необхідність цієї довшої перспективи, того, що вони називають «big picture». Тобто такої великої панорами, яка дасть змогу відповісти на виклики сучасності і збудувати краще, «публічне майбутнє», як вони це окреслюють.

Мені видається, що це дуже добре і, в принципі, загалом я погоджуюсь з пафосом і з тезою авторів. Гадаю, українські колеги знають, що я в Україні є адвокатом такого переосмислення суспільної ролі історії, відкриття історії на зовнішній світ, виходу поза академічність і звертання уваги на цей ширший суспільний контекст, на ті проблеми й виклики, які є в сучасному суспільстві.

Водночас, можливо, з усіх тих книжок, які я перелічив, книжка Армідеджа і Гулді викликає у мене найбільше запитань і найбільше сумнівів. Вже дещо сказали про ті слабкі моменти, які є. Я може зупинюсь лише на одному, який для мене є головним: на питанні кризи гуманітаристики та історії, яка є вихідною точкою для американських істориків, а також на тих рецептах подолання цієї кризи, які вони пропонують.

Отже, їхня головна теза, що криза пов'язана саме з відмовою від цієї довгої перспективи, цієї *longue durée* в 70–80-ті роки ХХ ст. та переходом істориків до короткотермінового мислення. І, відповідно, мікроісторія виступає у них символом цієї тенденції, що здомінувала історичну науку. У кількох місцях автори прямо пишуть, що фрагментація історіографії – це лише наслідок цього процесу переходу до короткотермінового мислення. І мені видається, що тут є велике спрощення. Можливо, жанр маніфесту вимагає такого загострення тези. І тут, схоже, автори стали невільниками жанру, який вони обрали.

На мою думку, те, що відбулось у 70–80-х роках, було кризою і розпадом ідеї глобальної історії, що був зумовлений низкою чинників. І постмодернізм, і культурні теорії були, можливо, найважливішими причинами кризи ідеї глобальної історії, кризи гранднаративів. Історики засумнівались у тому, що є одна пізнавана, велика глобальна історія, до якої кожен історик власними дослідженнями ніби вкладає маленьку цеглинку. Історики зрозуміли, що немає такої однієї глобальної історії, а що є багато різних історій. І те, які історії ми розповідаємо, значною мірою залежить від позиції самого історика. Саме тут коріння цієї фрагментації, і того, що часто називається кризою. Хоча я не впевнений, що це насправді криза.

І, відповідно, те, що ми маємо сьогодні, та нібито криза, про яку багато говорять особливо в Америці. Тобто те, що сказав Ілля Герасімов: що гуманітаристика й історія залишаються поза увагою в ХХІ столітті. Ця теза часто звучить. І вона, здається, вже є чимось самоочевидним. Але насправді варто замислитись, чому так є?

Мені видається, і низка інших дослідників, як-от Стефан Колліні чи Марта Нусбавм, так вважають, що причина не стільки в самих гуманітарних науках та історії. Це справедливо принаймні для Північної Америки й багатьох західноєвропейських країн, де вони, насправді, в досить гарному стані. Вони вже давно говорять до суспільства, намагаються реагувати на суспільні проблеми та виклики. Пишуть дуже добрі праці з софістикованими методологіями, досить критичні, які підважують різні міфи та стереотипи.

Тобто, мені видається, що якщо ми говоримо про цей західний контекст, то проблема не стільки в самій історії чи гуманітаристиці, а проблема в тому, що відбувається довкола історії та гуманітаристики. А відбувається те, що прихід неолібералізму призвів до того, що уряди і в США, і в інших європейських країнах намагаються накинати на університети все більш комерційний порядок денний. Тобто, якщо спрощувати, підхід такий: «Ваша важливість і корисність визначається тим, наскільки багато ви додаєте до зростання ВВП». І, зрозуміло, що гуманітаристика та історія тут мало що можуть запропонувати. А питання, як на мене, у тому, як ми можемо відповісти на цей виклик? Якщо ми переконані, що університети, гуманітаристика та історія справді уособлюють і артикують важливу суспільну мету поза накопиченням прибутку, то як ми можемо в сучасних умовах артикулювати цю мету такою мовою, яка б дозволила захистити те добре і те корисне, що є в історії та гуманітаристиці?

Але тут дуже важливо не почати грати за тими правилами, які нам накладають. Тобто не почати доводити, що і ми можемо щось у це ВВП чи в якийсь зростання нових робочих місць додати, бо тут ми все одно програємо більш практично орієнтованим дисциплінам, як-от ІТ чи економіка. Мені видається, що Армідедж і Гулді, на жаль, почали грати за цією логікою. Дуже сильний месидж цієї книжки, що історики можуть і мають долучитися до «policy making», до боротьби, скажімо, з нерівністю, до поліпшення клімату, вони мають бути радниками в «World Bank» і так далі. Цей месидж про інструменталізацію історії, як це формулюють автори: повернення до передпрофесійного ідеалу «magistra vitae», що історики мають власне стати такими вчителями для сучасності й будувати майбутнє, він у книжці звучить як один з головних. І от тут, мені видається, є проблема.

Я погоджуюсь, що історики мають більше цього робити, мають більше ангажуватись в актуальні суспільні дискусії. Можливо, дехто з істориків має ангажуватись у формулювання цих політик. Але мені все ж видається, що роль історії передусім критична. Вона допомагає нам краще зрозуміти наше становище через розширення контексту й подання нових перспектив. Але формулювання політик, підвищення ВВП і так далі – це вже завдання політиків і, можливо, представників більш практично орієнтованих дисциплін, як-от економіки.

Отже, мені дуже бракує у цій книжці збалансованості. Тобто, все було б добре, якби автори сказали: «Так, історики мають більше ангажуватись у вирішення актуальних суспільних проблем, але головна функція історії – це пізнання минулого, пізнання тих аспектів минулого, які, можливо, безпосередньо не пов'язані з сучасними турботами та потребами». Це одне з головних завдань університетів, нагадує нам Стефан Колліні: обслуговуючи інші потреби, університети водночас надають сприятливе середовище для потреби людського розуму шукати якнайповнішого розуміння. Це те, що їх відрізняє від *think-tanks*, дослідницьких підрозділів корпорацій, чи дорадчих інститутів при урядах, які займаються суто інструментальними дослідженнями. Цього балансу, уваги до цієї пізнавальної функції історії і гуманітаристики мені дуже бракує у цій книжці.

Підсумовуючи: «Історичний маніфест» – це важливий голос у дискусії, він заохочує до переосмислення місця історії і гуманітаристики в ширшому суспільному контексті. Водночас за формою це все ж не найуспішніша пропозиція з тих, які пролунали останніми роками.

Ярослав Грицак: Коли я чую заклики, що історики мають вийти зі своїх веж із слонової кістки й піти в політику, і починаю їх приміряти до українських обставин, не можу позбутися відчуття іронії. Бо, по-перше, в Україні не існує веж із слонової кістки. Як український історик я міг би тільки мріяти, щоб вони в Україні появились, і щоб хтось мене в одну з таких веж помістив. З другого боку, в Україні маємо дуже багато прикладів істориків-політиків. В'ятрович є істориком. Табачник є істориком, Литвин є істориком, Томенко є істориком, Безсмертний є істориком. Список можна продовжити, і він буде дуже довгим. Настільки довгим, що мимоволі починаєш думати: чи є в Україні ще історики, які пішли у політику? У будь-якому разі, українські історики масово пішли в політику. Не буду судити, чи це добре для політики, але я певен, що не є добре для історії як науки.

Цей приклад дає мені змогу виопуклити проблему, добре знану серед істориків ідей: що стається, коли книжку, яка виникла в одному контексті, починаєш обговорювати в іншому контексті, часом радикально іншому контексті?

Володимир Склокін звернув увагу на таку обставину: «Історичний маніфест» появився у відповідь на вимогу неоліберального керівництва американських університетів, щоби історики долучилися до валового продукту. В американських обставинах ця вимога звучить щонайменше смішно, бо у США ВВП виробляється не в історії, а цілком де-інде.

Але продовжуючи цю лінію із ВВП: економісти кажуть, що, мовляв, річний бюджет України ледве-ледве дорівнює річному бюджетові Нью-Йорка. Це порівняння одразу відкриває нам певну перспективу: в Україні ВВП ще й тому такий малий, що його значну частину з'їдає корупція. Чи історики в Україні мають прилучитися до боротьби з корупцією? Скажімо, писати не лише історію України, але й писати історію корупції в Україні?

Очевидно, Україна та її бідність не є унікальними – вони частина загального явища. За останні роки про це появилось декілька праць, які пробують

з'ясувати, чому одні країни – багаті, а інші – бідні. Однією з найпопулярніших є книжка Ернанда де Сото⁶, яка побудована власне на цьому американсько-українському порівнянні. Але що важливо: де Сото хоча й економіст, пише цю книжку як історик. Подібно робить Дуглас Норт, лавреат Нобелівської премії з економіки. Він пробує синтезувати усю писану історію світу.⁷ Таким же амбітним є проєкт Агнуса Медісона, який порахував динаміку ВВП за останні дві тисячі років.⁸ Його проєкт є ілюстрацією того, про що пишуть Армїтедж і Гулді: появи в останні десятиліття нових і винятково багатих емпіричних баз даних, що дають змогу повернутися до *long durée* у спосіб, про який Бродель міг тільки мріяти! Показово, що Армїтедж і Гулді про ці книжки та проєкти майже нічого не пишуть. Вони згадують лише Дугласа Норта, але побіжно й дуже зверхньо. Це ще раз ставить питання про фаховий рівень «Маніфесту».

Однак мені тут важливе щось інше: чому в нашому східноєвропейському просторі, який потерпає від корупції, не появилось жодної книжки на зразок робіт де Сото, Норта та Медісона? Чому наші історики чи економісти не вважають за потрібне займатися такими важливими суспільними темами? Що факт відсутності таких книжок може сказати про наше академічне середовище? Якщо наше середовище є настільки іншим від північноамериканського, то чи є сенс взагалі нам обговорювати «Маніфест»?

З цими питаннями я хочу звернутися до Маріни Могільнер, яка є людиною водночас двох світів – східноєвропейського й північноамериканського.

Маріна Могільнер: Універсальної відповіді на це запитання немає. Але важливо те, що автори «Маніфесту» спровокували дискусію навколо подібних питань. Цим він відрізняється від інших подібних книг. Не випадково, «Маніфест» появилася у відкритому доступі. Він закінчується словами «Історики всіх країн, об'єднуйтеся!». Тобто його реально задумували як революційний документ, а тому він викликав відповідну реакцію.

Мені здається, що насправді проблема з «Маніфестом» є та, що, парадоксально, він пропонує гегелівську схему. Є теза: Школа Анналів, марксистська і неомарксистська історіографія 60-х років. Потім є мікроісторія. Вона представлена не як певний новий еволюційний етап, а як антитеза. А синтез виглядає дуже механічно – повернення до *long durée*. Тобто механічно зібрати все те, що напрацювала мікроісторія, гендерна історія, історія різних меншин тощо. Точніше навіть не історія, а джерела. Зібрати буквально все це різноманіття й опрацювати у рамках однієї великої бази даних, яка дасть історикам

⁶ Hernando de Soto, *The Mystery of Capital: Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else*. – New York: Basic Books, 2001 (український переклад: Ернандо де Сото, *Загадка капіталу. Чому капіталізм перемагає лише на Заході і ніде більше* / пер. з англ. Микола Климчук. – Київ : Ніка-Центр, 2009).

⁷ Douglass C. North, John Joseph Wallis, and Barry R. Weingast, *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. – New York: Cambridge University Press, 2009.

⁸ <http://www.ggdnc.net/maddison/maddison-project/home.htm>

зможу інтерпретувати тривалі процеси. Мені здається, що це дуже утопічна й механічна синтеза.

Але синтеза, безумовно, потрібна. І мені здається, що для цієї книжки дуже характерним є інше упущення, але дуже важливе та значне: зовсім ігнорується досвід постколоніальної теорії. Так якби її зовсім не було, якби вона взагалі не впливала на методологію історичного знання, на те, як позиціонують себе історики сьогодні. Дуже важливо також те, що постколоніальна теорія прийшла як прикладне політичне знання. У постколоніальних дослідженнях дістала легітимізацію позиція історика, який безпосередньо заангажований у політичний процес. Але найголовніше: у постколоніальній теорії почалася рефлексія щодо мови аналізу з приводу того, що називається дискурсивною гегемонією. Тобто рефлексія щодо категорій, якими ми користуємося як дослідники, як історики, як політики, як активісти. Як люди, які заангажовані у політику. І для мене це дуже продуктивний початок розмови.

Я можу навести дуже простий і повчальний приклад з власного досвіду. Не академічного, а викладацького. Ми всі, історики-викладачі, так чи інакше працюємо в модусі *long durée*. В University of Chicago Illinois я читаю курси з історії Євразії, історії колишнього імперського простору. Я свідомо не називаю їх курсами з російської історії – бо стараюся ставити інші питання.

Втім, коли я почала читати ці курси, то зрозуміла, що мені набагато простіше пояснити американським студентам дуже складні речі про те, як відбувається самоорганізація на цьому просторі. Не тому, що вони кращі, освіченіші чи розумніші – іноді якраз навпаки. А тому, що у них немає того, що називається «preconcieved knowledge». У них нема тієї мови, з якою ми чи наші діти приходять в університет. У них не закладена телеологія з найдавніших часів до нашої доби, як-от національна телеологія. Оскільки в них нема цієї мови, з ними можна говорити про дуже складні речі, ставлячи запитання і проблематизуючи суб'єкт історичного дослідження. Мені це видається моделлю критичної поведінки історика сьогодні. Щоб досліджувати корупцію, не обов'язково треба історика. Історик потрібний, коли треба пояснити, як наша соціальна уява формується у складному, нерівномірному й динамічному контексті. Як у цьому контексті співіснують різні агенти, різні актори з різними інтересами. Ось який історик, мені здається, сьогодні абсолютно потрібний. І ця політична місія історії легітимна, вона здається мені абсолютно унікальною. Це мені видається найважливішим моментом, який упущений у «Маніфесті» і який важливо обговорити.

Кшиштоф Заморський: Я хотів би тут втрутитися й сказати, що ми не зрозуміємо Девіда Армідеджа і Джо Гулді, якщо не приймемо того факту, що вони є есенціалістами й натуралістами. Тому вони не помічають можливостей, які дає, наприклад, постколоніальна історія. Але підхід авторів «Маніфесту» – пошуки сенсів – має свої позитивні сторони. Так, на мою думку, слідом за Армідеджом можна ствердити, що, приміром, якщо ми маємо справу з кризою біженців, то історики можуть допомогти розв'язати цю кризу, досліджуючи

міграційні процеси у категоріях довгого тривання. Історики можуть дослідити, чи справді криза біженців становить велику загрозу для Європи – а також пояснити, якими були демографічні особливості Європи в минулому. Саме так я розумію цю книгу.

Ярослав Грицак: Я можу якось перефразувати те, що казав професор Заморський, словами іншого нашого гостя, який виступав у цьому ж залі декілька тижнів тому. Маю на увазі виступ папського нунція. Він сказав тоді щось на кшталт такого: «В історії нема сенсу. Даремно його там шукати». Виникає запитання: якщо в історії немає сенсу, то який сенс займатись нам цією історією?

Як мені здається, Армітедж і Гудлі пробують дати ствердну відповідь і на одне, і на друге запитання: не тільки є сенс займатися історією, але що й історія має певні сенси, які можна відкривати. Важливо не лише займатися новою мовою, про що так переконливо нам кажуть Ілля і Маріна, і з чим цілком погоджуюсь. Але важливим є також повернення до структуралістичного підходу, шукаючи і знаходячи «добрі і старі» структури довготривання.

Я розумію, що заклик повернутись до структуралістичних підходів серед молодих істориків не буде популярним. Вони сформувалися у цілком іншій школі. Але для істориків, які ще пам'ятають Школу Анналів, які пережили зміну декількох парадигм, від соціальної до культурної та ін. історії, цей заклик ще може знайти розуміння.

Якщо «Think big!» перекласти українською мовою, то це є лозунг нашого університету – «Великого бажайте!». Але «Великого бажайте» не лише означає певний спосіб думання – він передбачає відповідний спосіб діяння. Тобто це те, до чого нас закликає «Маніфест». Принаймні я так його відчитав. Тобто не тільки займайтеся мовою, а й пробуйте щось змінювати в цій країні з цієї позиції.

Мені дуже важливо почути думку Орісі Білої, і то з трьох причин. По-перше, Оріся фахово займається методологією історії. По-друге, вона належить цілком до нового покоління. І по-третє, вона сформована середовищем УКУ і це середовище представляє. Прошу, Орісю!

Оріся Біла: Дякую. Хотілося сказати багато речей після прочитання цієї книги, але почну з іншого. Колись, будучи студенткою і не один раз слухаючи історію мистецтва, я дуже переживала, коли ми говорили про такі видатні у творчому плані епохи, як Ренесанс, що в нас в Україні не було нічого подібного. Мене дуже мучило, що ми не мали свого Мікеланджело і да Вінчі. Коли я трохи підросла, мені стало легше, бо зрозуміла, що різні суспільства мають власну динаміку розвитку: не обов'язково те, що є в одній частині світу, повинно бути в такій самій формі в іншому кутку світу, аби та інша частина світу теж вважалась цивілізованою.

Читаючи цю книжку, у мене склалося стійке враження, що ця книжка, як, власне, нині зауважив професор Заморський, була написана в західному

світі і для західного світу – там, де досі панує есенціальна емпірична традиція, і де є величезна потреба пояснити, що ми, гуманітарії, і історики також, займаємось важливою справою. Недарма в ній стільки покликань на «climate change», різноманітні глобалізаційні процеси, соціологічні та економічні підрахунки тощо.

Ще одна річ, яку я особливо для себе відзначила в цій праці, – це проблема зв'язку історії і політики. Коли автори говорять про короткотермінову історію, вони стверджують щось на кшталт: «Епоха історій короткої тривалості була історією політичною: її основна мета була надати голосу тим спільнотам, від імені чи в імені яких вона писалась. Натомість історія довготривалих структур – це історія, яка здатна запропонувати більш об'єктивний погляд на речі». Це твердження мене збентежило. Мене досі не покидає відчуття утопійності, з якою автори дивляться на проект «longue durée».

Саме означення «Маніфест» у заголовку тексту вказує на його політичний характер. На думку спадають різноманітні мистецькі маніфести на початку ХХ століття. Кожен новий рух намагався написати маніфест як політичну декларацію, яка обґрунтовувала б причини його появи та існування.

Мені здається, потрібно позбутися ілюзії «Маніфесту» про те, що історія може вийти за межі політичного. Йдеться про політичне в широкому сенсі цього слова. Не уявляю, як історики можуть вийти за межі політичного, за межі дискурсу, у якому вони перебувають. З другого боку, Армітедж і Гулді закликають істориків стати тлумачами і «make sence of the word», що є, по суті, глибоко політичним актом. Навпаки, я переконана, що місія історика, його критична позиція, повинна виявлятися в тому, щоб завжди бути свідомим свого дискурсу.

Дискутантати поки що не згадували про етичний поворот в історії, про який також пишуть автори. Це важливий аспект сучасного історіописання, який стає дедалі видиміший. Я ніяк не могла для себе прояснити суті цього етичного повороту – що він насправді означає для історії. Але після прочитання цієї книги думаю, що нарешті можу його сформулювати. Етика тісно пов'язана з політикою. Особливо великі історичні наративи «підказували» своїм читачам, як правильно розуміти світ. Коли настав час історій короткої тривалості, акценти змінилися. Виявилось, що маргіналізовані також мають голос, вони також можуть озвучити свій сенс світу. І от ми знову бачимо прагнення повернути великі наративи. У цьому контексті акцент на етичному вимірі історіописання служить нагадуванням про це не таке далеке минуле і його загрози. Тому тут етику варто розуміти як політику, зокрема як політику буття з іншими. Коли ми говоримо про «making sence of the word», важливо усвідомлювати, як зауважили наші російські колеги з *Ab Imperio*, що між історією та агресивною політизацією є дуже тонка грань. Історія тісно пов'язана з питаннями ідентичності й тому може набувати різних форм. Мені здається, це важливо пам'ятати.

І нарешті, про істориків як публічних інтелектуалів. Коли я читала цю книжку, часто згадувала про Ярослава Грицака. Чому Ярослава так любить слухати широка публіка? Тому що історик такого штибу дає їм розуміння себе в конкретній просторово-часовій ситуації. Він картографує їхнє життя, надає

йому конкретного вектору. У сучасному світі, де так багато даних і такі величезні інформаційні потоки, зовсім нелегко зрозуміти, що відбувається. Публічний історик через зв'язок минулого й теперішнього облаштовує смисловий простір своїх слухачів. Він узмістовнює їхню сучасність.

Ярослав Грицак: Дякую, Орису, за добрі слова. Як кажуть, «не заслужив, але все одно приємно». Я згідний з тобою, що *longue durée* далі існує і буде існувати. Тільки мені здається, що тут важливо додати: воно є, але воно відтиснуто на маргінальні позиції. Писати у стилі *longue durée* стало негарно, некрасиво, несмачно, навіть неетично. Якщо ти пишеш *longue durée*, ти мусиш виправдовуватись, чому Ти це робиш. Бо загальний етос у сучасному історіописанні є такий, що кожний великий наратив не є нейтральним. Він є метанаративом, що має приховану політичну ціль. До того ж, окрім політичного виміру є проблеми епістимології: чи історик насправді вивчає минуле, а чи тільки спосіб думання чи згадування про минуле? Популярність мікроісторії власне й полягає у тому, що вона рятує історика від політичної й епістимологічної пасток та формулює чесну, як здається, альтернативу.

Для прикладу наведу одну з моїх улюблених книжок Фернадеса-Арместо «1492». У своїй книжці він пробує показати, як змінився світ після Колумба. Але коли доходить до висновків, він відмовляється від узагальнень – бо, як вважає, історики мають відмовитися від пошуків довготривалих факторів і причин. «*Longue durée*, – каже він (цитую майже дослівно) – сколапсувало як складена підзорна труба».⁹ Тепер історики роздивляються минуле через телескоп, а не через мікроскоп – або, якщо хочете, заглядають у телескоп з іншого боку, з того, де все видно у зменшеному, а не збільшеному вигляді.

«Маніфест» добрий тим, що він пояснює, як і коли це сталося – і не зводить все до однієї лише логіки розвитку науки. Він бачить цей процес як частину бунту поколінь 1960-х. Молоді люди бунтували проти лицемірності політики старших поколінь. А оскільки – як вони вважали – лицемірність політики пов'язана з типами історичних наративів чи дискурсів, яку цю політику легітимізували, то треба було атакувати самі ці наративи. Автори «Маніфесту» дуже добре це показують на прикладі автобіографії Джефа Іллі. Джеф Іллі є істориком-практиком, але практиком, який, може, найбільш чутливий до методологічних проблем та дискусій із покоління 1960-х. Щоразу, коли виявляється якийсь новий академічний поворот, Джеф Іллі пише статтю, що цей поворот конкретно означає для істориків. Утім, наприкінці появляється якась певна змученість від цих поворотів. Тобі паморочиться в голові і ти втрачаєш орієнтацію.

Мені це трохи нагадує біографію Тоні Дждата, якого Маріна добре знала, і якого я пропагую в Україні. Тоні Дждат належав до покоління 60-х, але він дуже критично ставився до нього, до його доробку. Він ніби пробував сказати

⁹ Felipe Fernandez-Armesto. *1492: The Year Our World Began*. New York: Harpers-Collins Publishers, 2009, p. 315. Оригінальна фраза звучить так: «What we used to call the long duree has collapsed like a tidied-away telescope».

цьому поколінню: «Дивіться, що ви нарobili. Після вашої історії ми втратили сенс, ми втратили орієнтацію! Ми втратили спосіб не те що адекватно думати про цей світ – ми втратили спосіб навіть про нього адекватно говорити». Тому для мене «Маніфест» важливий власне тим, що він закликає нас повернутись до історії, яка має сенс. Маріно, чи Ти хочеш щось сказати з цього приводу?

Маріна Могільнер: Я зреагую дуже коротко. Мені здається, що одна з найуспішніших історичних книжок останніх років – «Імперії у світовій історії» Джейн Бурбанк і Фредеріка Купера¹⁰. Вона є класичним прикладом «*longue durée*», перекладеним всіма мовами світу. Її читають і студенти, і фахові історики, і широка аудиторія, і про неї дискутують всюди. Це дуже успішна книжка. Вона постструктуралістська, але вона *longue durée* в тому сенсі, що у ній йдеться не про довготривалу структуру, а про дослідження імперської ситуації, про політичний репертуар, який використовували імперії. Тобто це є свідомо постструктуралістська мова, а не класична *longue durée*. І питання, яке там ставиться, не є структурне порівняння імперій. А це є дослідження того, як імперії дають собі раду з різноманітністю у різних політичних рамках.

Я веду до того, що, як мені здається, *longue durée* залишається модною, якщо до неї використовувати іншу мову. Вона є актуальною, і книжка Бурбанк і Купера – приклад того, як можна робити альтернативну синтезу, без того, щоб не повертатися до структуралізму, і без того, щоб не вкладати у неї наперед сформульований моралізаторський месидж. Я не хочу сказати, що з цією книжкою немає зовсім проблем. Я хочу сказати, що я би не формулювала нашої проблеми так, що, мовляв, у нас сьогодні немає запиту на *longue durée*, що молоде покоління не цікавить *longue durée*, що *longue durée* має бути винятково структуралістською історією.

Ярослав Грицак: Маріно, я вже практично здався. Я вже підніс одну руку як знак своєї капітуляції, а до кінця нашої дискусії може навіть піднесу дві руки.

Ти нагадала про ще одну важливу тезу Армїтеджа та Гулді. Вони кажуть, що не тільки структури мають довготривалу історію, а й ідеї мають таку історію. І історія має досліджувати цю довготривалість.

І я тут прошу до слова Олександра Зайцева, який займається, власне, інтелектуальною історією. До того ж, інтелектуальною історією українського націоналізму – теми, яка є політично винятково заангажованою. Прошу до слова!

Олександр Зайцев: Ярославе, Ти мене застукав зненацька, тому що я хотів говорити про інші речі.

Насамперед кілька слів про саму книжку. У ній є дуже сильний кон'юнктурний момент. Я так розумію контекст появи цієї книжки: в сучасному ака-

¹⁰ Jane Burbank, Frederick Cooper. *Empires in World History: Power and the Politics of Difference*. – Princeton, NJ, Princeton University Press, 2010.

демічному світі, зокрема в англо-американському, точиться дуже гостра конкурентна боротьба між різними галузями соціальних і гуманітарних наук за виживання, фінансування та значення. І в цьому контексті з'являється «Історичний маніфест», автори якого стверджують, що ми, історики, не менш потрібні для суспільства, для розуміння його актуальних проблем і проектування майбутнього, ніж соціологи, економісти, екологи, а може навіть потрібніші, бо тільки ми, історики, володіємо вмінням розглядати проблеми в перспективі довгого тривання. Підтекст такий: дайте нам урядове фінансування, запрошуйте нас у різні експертні ради, у бізнесові корпорації – і ми допоможемо вирішити суспільні проблеми.

Цей кон'юнктурний момент є у книжці, і він навіть може бути помічним для нас, українських істориків, які теж стикаються зі схожими проблемами. Тепер ми можемо спиратися на дуже вагомий авторитет – на книжку, над якою дискутують у всьому світі – і теж можемо апелювати до уряду й жертводавців, доводячи, що в жодному разі не можна обмежити фінансування інституцій, які займаються історичними дослідженнями. Ми можемо і у нас, в УКУ, апелювати до ректорату, одного із представників якого, нашого проректора Тарас Добка, я тут бачу, що історична програма – це не є якийсь додаток до богослов'я і соціології, що вона дуже важлива і, можливо, навіть має посідати в УКУ центральне місце, отже, дайте нам фінансування, не скорочуйте нас і так далі.

Я не хочу перекреслювати значення цього кон'юнктурного моменту. Але в цій книжці є й важливіші, некон'юнктурні ідеї. По-перше, це теза про те, що наші сучасні проблеми можна зрозуміти лише в контексті історії довгого тривання і заклик до істориків повернутися до властивих давнішій історіографії масштабів дослідження не в рамках кількох чи кільканадцяти років, а в рамках століть і навіть тисячоліть. По-друге, це те, на чому наголошував Ярослав Грицак: заклик до істориків, як він каже, вийти з «вежі зі слонової кістки» і повернутися до публічних проблем. Саме про це я хотів би найперше поговорити, бо функція дискусанта – а я тут не доповідач, а дискусант – обговорювати не так саму книжку, як тези, що пролунали в дискусії.

В Україні історики ніколи не залишалися в тій «вежі зі слонової кістки». Так, справді, нам було б набагато комфортніше, якби нам дали сісти у «вежу зі слонової кістки», але нам ніхто не дає. Навпаки, ми бачимо що сучасні історики були і є «бійцями ідеологічного фронту», і у нас таких бійців, готових, як каже Ярослав, діяти за командою «Stand up and fight!», хоч греблю гати.

Тут згадували діяльність Інституту національної пам'яті. Багато істориків у нас бачать свою функцію насамперед у тому, щоб іти в публічний простір і боротися за певні цінності, утверджувати якісь політичні пріоритети. Важливо, однак, як вони це роблять, і чи є від цього користь.

Розмірковуючи, чи історія проносить користь або шкоду, я часом скептично думаю, що за останні півтора-два століття від істориків, можливо, було більше шкоди, ніж користі для суспільства. Історики разом із генералами та політиками несуть відповідальність ледь не за всі війни, які точилися впро-

довж XIX і XX століть – і міждержавні, і громадянські. Згадаймо навіть останні події – Георгій Касьянов написав кілька статей і виступив з лекціями, у яких показував, як два однаково міфологізованих історичних наративи, що побутували в Україні, один – більше в західній частині, другий – більше у східній, спричинилися до війни на Донбасі. Ясна річ, він не каже, що це головна причина, але історики тут теж доклалися, і це якраз є публічна роль історії, роль радше негативна, ніж позитивна.

Коли я запитую себе: «А коли ж від історії справді була якась користь на пострадянському чи колишньому радянському просторі?», – то можу назвати один період – це період горбачовської перебудови, коли історики реально сприяли розкріпаченню суспільної свідомості та зробили дуже вагомий внесок і в руйнування тієї системи, яка була, і в конструювання майбутнього, творення чогось нового. Яким виявилось те нове, це вже інше питання, тому що навряд чи хтось сподівався, що воно буде саме таким. Але тоді історія зіграла корисну роль, хоч радше роль руйнівну, негативну, руйнуючи старі міфи радянської історіографії, підважуючи тоталітарне мислення, а водночас заповнюючи так звані білі плями і формуючи нове розуміння минулого.

Що може історія робити в сучасній ситуації? У двох сферах, у кожній по своєму, історики є відносно успішними. По-перше, у виконанні певної афірмативної функції – утвердженні нації, національного наративу, нового переліку національних героїв, а також у декомунізації – це, власне, те, чим займається Інститут національної пам'яті. Його багато критикують, але я б не став казати, що все, що він робить, погане. Наприклад, декомунізація, я вважаю, потрібна нашому суспільству – інша річ, як її проводять. Друге, у чому історики досягли певних успіхів, це у своїй критичній функції, а саме в розвінчуванні національних міфів, їхній деконструкції та руйнуванні, і це дуже корисна функція для того, щоб допомогти суспільству вберегтися від маніпуляцій з боку політиків.

Армітедж і Гулді наголошують переважно на ролі істориків як потенційних радників для урядів, для центрів, де ухвалюють рішення. Мене більше цікавить інша можлива роль істориків: як допомогти, так би мовити, «низам» захиститися від цих центрів й урядів, допомогти не дати собою маніпулювати. І тут історія, виконуючи свою критичну функцію, руйнуючи ті гранд-нاراتиви, які нам накидають, щоб легітимізувати перебування при владі певної групи, що використовує владу у власних інтересах, – тут історія дуже важлива.

Гірше з позитивною функцією історії, а власне до неї закликають Армітедж і Гулді. Тут було сказано, що історія не має сенсу. Я згадую Карла Поппера, який наприкінці своєї книжки «Відкрите суспільство та його вороги» написав, що хоча історія позбавлена сенсу, ми можемо надати їй сенсу. Я це розумію так, що ми, історики, справді можемо надати сенс отій безсенсовній історії, ставлячи їй ті запитання, які хвилюють нас у сучасності, і в такий спосіб допомогти зрозуміти, звідки «ростуть ноги» в наших сучасних проблемах, в також створити можливість для їхнього розв'язання, для конструювання альтернативних проєктів майбутнього. Ґрунтовані на знанні історії, ці проєкти мають не впадати

в утопії в сенсі якихось нездійснених фантазій, а виходити з розуміння нашої обмеженості, оскільки ми несемо на собі тягар минулого, який накопичено століттями і тисячоліттями. Усвідомлюючи цей тягар, історики можуть допомогти реалістично визначити вікно можливостей подальшого розвитку суспільства, можливостей розв'язання конкретних проблем. Цю функцію, на відміну від критичної, історики, як видається, поки що виконують набагато гірше, і для мене залишається відкритим питання, як це робити.

Я не знаю відповіді на нього, але для мене немає сумніву в тому, що історія існує не лише для істориків і не лише для задоволення нашої цікавості. Нам може бути цікаво з'ясувати якісь деталі минулого, що не мають ніякого прикладного значення, і ми маємо право це робити – на здоров'я! Але і суспільство тоді має право в нас запитати: «А за що ви берете зарплатню? Чому суспільство має на свої кошти вас утримувати?» Тому історія справді повинна знайти своє прикладне значення для суспільства, щоб допомагати йому вирішувати проблеми, які стають дедалі гострішими, а це, насамперед, проблеми глобального масштабу.

Я так зрозумів Іллю Герасімова, що для історика в принципі немає різниці, чому служити – нації, партії чи екології – усе це однаково погано. Я думаю, що різниця все-таки є, тому що одна річ, коли історик служить певним партикулярним інтересам – партійним чи інтересам однієї нації на шкоду інтересам іншої, а інша річ, коли він думає про проблеми глобальні, проблеми виживання людства. Така «служба» – це служіння зовсім іншого характеру.

Ярослав Грицак: Зараз хочу запросити до слова нашого колегу Остапа Середу. Остап є людиною двох світів – не лише українського і західного (він викладає одночасно у нашому Українському католицькому та Центрально-європейському університетах), але, у специфічно українських умовах, академічного й університетського. Тому його перспектива може бути для нас особливо цікавою.

Остап Середа: Я помилково припускав, що більшість учасників дискусії буде книжку хвалити, і задалегідь приготував декілька критичних тез щодо неї. Але оскільки дискусія поточилася в іншому напрямі, почну з кількох слів похвали. Дотепер не було наголошено, що тим Іншим, у кого спрямовані критичні стріли авторів, є все-таки не історик, що ховається у вежі зі слонової кістки, а економіст, що некомпетентно аналізує довготермінові тенденції. Такі економісти, на думку Армідеджа й Гулді, незаслужено виконують роль публічних експертів, а, по суті, роблять те, що мали б робити історики – намагаються аналізувати довготермінові процеси, але використовують надто обмежений набір даних і вдаються до спрощеного, схематичного трактування казуальних взаємозв'язків. Цікавими є наведені в книзі випадки, коли оцінки соціальних істориків кардинально розійшлися з думками експертів-економістів, наприклад, щодо такої класичної проблеми, як індустріальна революція у Великій Британії. Так, економістам, що проаналізували дані про вагу в'язнів британ-

ських в'язниць, здавалося, що протягом першої половини XIX століття відбулося поліпшення соціальних стандартів життя бідних людей. Останні начебто стали важити більше, а отже, краще харчуватися. Натомість соціальні історики, які використали інші історичні джерела, відкрили, що насправді чимало жінок у добу індустріальної революції стали жахливо недоїдати, щоб поділитися їжею зі своїми чоловіками, виснаженими важкою працею на індустріальних підприємствах. Проте, потрапивши до в'язниці, ці жінки відразу швидко набирали вагу, і це вело в оману сучасних економістів. Отже, якщо не враховувати різноманітних вимірів соціальної дійсності, то можемо прийти до фальшивих висновків про соціально-економічну динаміку. Як нас запевняють автори огляду, фахівець-історик, що не обмежується кількома змінними і однією інтерпретаційною схемою, а також не зважає уваги до аналізу кількох років, а розглядає довге тривання певних процесів, має перевагу над економістом і може бути кращим експертом для тих, хто сьогодні приймає рішення. У цьому плані книжка є цікавим викликом для істориків, вона ставить влучні запитання, хоч не завжди дає переконливі відповіді.

Можна зауважити, що хоч Армідедж і Гулді так критично оцінюють тих істориків, що обмежують хронологічні рамки своїх досліджень до кількох або кількох десятків років, самі вони не написали історії довгого тривання. По суті, оповідь починається від моменту, коли Фернан Бродель, що є її головним протагоністом, потрапляє у полон до нацистів 1940 року. Тобто книжка охоплює щонайбільше шістдесят-сімдесят останніх років. І хоч автори наголошують, що Бродель представляв традицію, що почалася із Геродота, вони залишають поза увагою історіографічні процеси довгого XIX століття – зокрема, зростаючу професіоналізацію історичного фаху. Остання не виключала практики “довготермінового” історіописання, але насамперед стимулювала аналіз архівних джерел, обмежених невеликими часовими рамками. Перехід до так званого *short-termism*-у був феноменом не кінця XX, а ще кінця XIX століття.

По-друге, коли автори пишуть, наприклад, що історики з обох боків Атлантики погоджуються чи не погоджуються щодо чогось, вони мають на увазі істориків лише західних країн. Так, принагідно вони звертають увагу на латиноамериканський чи інший досвід, але в цій книжці мені бракує уваги до досвіду східноєвропейського. Зокрема, шкода, що автори практично не згадують про повоєнну польську історіографію, частина якої перебувала під продуктивним впливом Школи Анналів. На цьому прикладі можна було б побачити, як історик-публічний інтелектуал може функціонувати в авторитарному чи напівавторитарному суспільстві. Адже в умовах авторитарного суспільства, або ж суспільства, що є у стані боротьби з авторитарним політичним режимом, щодо історика існують особливі очікування й обмеження.

Трете моє критичне міркування: можливо, я дещо недооцінюю стан сучасної української історичної науки, але ми перебуваємо у стані постійно наздоганяючої модернізації. І етапу критичної культурної історії чи домінації мікроісторії ми, по суті, досі по-справжньому не пережили. Так, ми зазнали певного впливу Школи Анналів, але вплив постструктуралістичного повороту,

зокрема так званої нової культурної історії, залишився радше декларованим, а не реальним. Ми так і не написали добрих мікроісторій. Тому, якщо використовувати рецепти Армїтеджа й Гулді, то потрапимо в ситуацію, схожу на дилему східноєвропейських народників ХІХ століття, що вагалися, чи, наздоганяючи інших, також будувати західний капіталізм з усіма його недоліками, чи відразу, на основі селянської общини, «перескочити» в комунізм. Побоююсь, що у випадку українських істориків багато кому кортітиме на основі міфологізованих наративів нашого довготривалого націєтворення «перескочити» через начебто недосконалий «short-termism» відразу до формування суспільно значущих дороговказів у майбутнє.

Кожна порада несе за собою відповідальність. У цій книжці є теза про те, що добрий історик має перейматися майбутнім, пропонувати його альтернативне бачення. Тут вже сьогодні згадувалося, що механізм впливу історичного знання на сучасне суспільство і на майбутнє складніший та софістикованіший. Насамперед роль істориків – це вже згадана сьогодні роль перекладачів смислів і мов минулих епох, як інших країн. І я не готовий закликати моїх студентів писати історії довгого тривання задля успішного формування візії нашого великого майбутнього – я все-таки закликатиму їх писати щось максимально хронологічно звужене й ретельно сфокусоване на архівних джерелах. Це викликано професійними вимогами історичного фаху. Можливо, проблема цієї книги в тому, що вона реагує на певні виклики зовні, а не на виклики, що з'являються у середині самого історичного цеху.

Книжка, безумовно, ставить важливе запитання про моральну відповідальність істориків. Кілька років тому я почув виступ однієї нідерландської письменниці про проблему зростаючої інструменталізації минулого. Нав'язуючи до соціальних проблем мешканців Амстердама – міста із Кварталом червоних ліхтарів – вона згадала про те, як амстердамські повії вибороли право на легальний захист. Відповідно, на її думку, хоча й історія сьогодні доступна всім, саме фахові історики мають стати своєрідними адвокатами людей минулих епох. Мені здається, що історик справді має бути таким “адвокатом минулого” – не ідеалізатором чи апологетом того чи іншого руху або явища – а достовірним експертом, що може максимально чесно, повноцінно й емпатійно представити сьогодні втрачені досвіди та смисли минулого.

І насамкінець я хотів би застерегти від перебільшено критичного ставлення до тих колег із сусідніх галузей гуманітарного й суспільного знання, що все-таки порушують монополію істориків і самі пишуть історії довгого тривання. Хоч нерідко вони виявляються слабкими істориками, проте їхні нові сміливі інтерпретації – як-от, скажімо, концепції Мішеля Фуко чи Юргена Габермаса – стають важливими теоретичними стимулами для тих-таки істориків. Можливо, історикам не варто так ревниво оберігати минуле від колег соціологів й економістів, а максимально відкриватися до міждисциплінарної співпраці.

Ярослав Грицак: Дуже дякую. Перш аніж закінчити головну частину нашої дискусії і перейти до другої частини, із запитаннями та відповідями, я хо-

тів би згадати ім'я ще одного історика, який, з одного боку, практикував *long durée*, а з другого – публічно коментував сучасні процеси. Маю на увазі нашого покійного російського колегу Дмитрія Фурмана. Багато з нас добре його знали і особисто, і за його публікаціями. Одна з публікацій, яка справила на мене велике враження і визначила мій спосіб думання, була стаття Фурмана про різні політичні траєкторії розвитку посткомуністичної Росії та посткомуністичної України.¹¹ Це була стаття, яка вражала ясністю погляду й переконливістю тез. А головне – Фурман переконливо показував, що «історія має значення».

Вже пізніше, коли я познайомився із Фурманом особисто, то дізнався, що він насамперед історик релігії. Перрі Андерсон недавно надрукував у *London Review of Books* статтю про Дмитрія Фурмана, і то під дуже промовистою назвою «Одна особа, яка виокремлювалася серед усіх».¹² Думаю, що ця назва справедлива не лише для Східної Європи, а й для історіописання у всьому світі. Дуже мало в сучасній історичній науці є таких істориків, як Фурман. Його приклад вартий наслідування.

Я відкриваю дискусію. Прошу висловлювати свої коментарі та ставити запитання.

Юрій Зозуляк: Я хочу подякувати колегам за цікаву дискусію. Маю два невеликі спостереження. Перше, про те, що говорили Володимир Склокін і Ярослав Грицак – цей «Маніфест» є певною мірою відображенням цих останніх тенденцій у західній та американській гуманістиці, в історіописанні. Це є втрома від культурної історії і новий поворот знову ж таки до соціальної історії, піднесення глобальної історії. У цьому плані автори є, можливо, не надто оригінальні. Уже згадували Джефа Іллі, можна згадати Вільяма Сюелла¹³. Автори «Маніфесту» пишуть про *short-termism*, оцю культуру короткочасності. Але наскільки сам «Маніфест» є виявом і феноменом цього *short-termism*-у контексті постійно мінливої академічної кон'юнктури, спроби нав'язати чи запропонувати все нові й нові концептуальні мови, інтерпретації, методологічні маніфести? Невідомо, скільки ми можемо дати років «Маніфестові» на подальше життя, що прийде після цього «Маніфесту».

Наступне спостереження стосується того, що, як мені здається, «Маніфест» є теж спробою по-новому маркувати дисциплінарні межі історії. В академічних джунглях є водночас і історики, і економісти, і демографи, і соціологи, і інші. На цій атмосфері конкуренції постійно наголошують автори «Маніфесту». І мені здається, що частково вони суперечать тому проектіві традиційної класичної соціальної історії, яку відстоював Фернанд Бродель, до

¹¹ Дмитрій Фурман, «Украина и мы. Национальное самосознание и политическое развитие», *Свободная мысль*, 1995, № 1, с. 69–81.

¹² Perry Anderson, «One Exceptional Figure Stood Out», *London Review of Books*, Vol. 37. No. 15. 30 July 2015, pp. 19–28.

¹³ William H. Sewell Jr., "The Political Unconscious of Social and Cultural History, or, Confessions of a Former Quantitative Historian", in his *Logics of History: Social Theory and Social Transformation* (Chicago: Chicago University Press, 2005), 22–80.

якого постійно апелюють автори «Маніфесту». У цьому зв'язку можна згадати, наприклад, броделівський проект «Дому наук про людину», інституції, яка покликана втілювати синтез усіх соціальних наук. Натомість у цій книжці історикив закликають віднайти й усіляко наголосити на їхній особливій ролі істориків у гуманітарних науках.

Щодо Броделя, тут мені дуже сподобались зауваження колег із *Ab Imperio* про те, що традиційна національна історія теж може бути історією довгого тривання, зі всіма цими очевидними недоліками – примордіалізму, есенціалізму. Якщо в цьому випадку ми візьмемо книжку Броделя *Ідентичність Франції*,¹⁴ яка перекладена українською мовою, то вона дуже добрий приклад цих таких ганджів національної історії, де цей французький простір береться як самоочевидний, як щось, що існує дуже тривалий час, кілька тисячоліть. І всі демографічні, соціальні та інші процеси аналізують у цьому просторі.

Леонід Зашкільняк: Я хочу висловити чотири тези, і переважно вони критичні. Коли подивитися в інтернеті на кількість посилань на «Маніфест» і згадок про нього, то відразу видно, наскільки історична спільнота перейнялася ним. Відчувається, що ви всі перейнялися цією книжкою. Я погоджуюсь із багатьма висловленими тут міркуваннями, але хочу дещо роз'яснити. Я читав цю книжку не просто як історик, якому цікавий сам зміст книжки, але я рівно ж намагався зрозуміти, чому вони так пишуть і навіщо вони так пишуть. Я, якщо можна так сказати, читав не лише рядки, але й між рядками. І визначив для себе такі чотири пункти:

Перше, що впадає у вічі, то це ностальгія за впливом істориків, ностальгія за тими часами, коли історики в XIX столітті були пророками, були політиками. З цього можна було б посміятися, тому що періоди в історіописанні чергуються від синтезу до розладів, фрагментацій і так далі.

Друге, що впадає у вічі, але є уже небезпечним – це інший тип ностальгії, ностальгії за філософією історії, за такою філософією, яка могла б об'єднати всіх істориків під впливом якогось спільного бачення великих процесів, екологічних, соціальних і так далі. Це мені видається дуже небезпечним, тому що *volens nolens*, ця ностальгія змушує історика скочуватися до ідеології і політики.

Третя теза. Мені здається, що автори трошки інакше розуміють історію, що таке історія, ніж інші історики. Так от, історія, у їхньому розумінні, це фактично повернення до природного процесу, який здійснюється незалежно від людини, людського розуму й людських почувань. Це простежується між рядками. Звідси, до речі, і їхнє прагнення бути експертами у всьому.

А тому, остання моя теза, яку я хочу продискутувати: історія – це все ж таки культура. Звісно, історія – це інтерпретація розумова. І все ж таки, це насамперед культура. Мова – це теж культура, історія – це культура, це є досвід

¹⁴ Фернан Бродель, *Ідентичність Франції. Простір та історія*. Книга 1. Київ: Видавництво Жупанського, 2013; Книга 2. Київ: Видавництво Жупанського, 2014.

в осмисленні самих себе. Я не розвиваю цієї думки, а закінчую таким: завжди були і будуть у найближчому існувати дві історії. Історія інструментальна, яка буде завжди легімізувати й ідентифікувати насамперед, та історія критична, яка буде цю легімізацію та ідентифікацію розбивати в пух і прах. Оскільки вони як культурні феномени засновані на міфах. Це нормальна річ, і в багатоманітності наша сила.

Олена Галета: Я – не історик, я – літературознавець. Це може перший голос не фахового історика в цій аудиторії. Слухаючи цю дискусію, у якій стільки разів на різний спосіб було проблематизовано саме поняття історії, я би хотіла все-таки запитати: ким є у цій дискусії історик? Бо це поняття звучить тут як само собою зрозуміле, не залежно від того, що говорять про те, якою має бути історія. Йдеться не тільки про історика – мова може йти в інших контекстах і про літературознавця, філолога тощо. Але в кожному випадку питання є: як визначають історика, що сьогодні стоїть за цим словом у цій дискусії, не тільки у книжці, навіть у сьогоднішній розмові? Хто це? Це особа, яка в певний спосіб мислить? Це особа, яка володіє певним знанням? Чи може щось інше?

Ярослав Грицак: Хто прийме цей виклик?

Олександр Зайцев: Я, може, не візьму цього виклику, а лише переповім те, що я зрозумів з Армідеджа та Гулді. Історик – це, власне, спеціаліст, який здатний розглянути сучасні проблеми в довгому триванні, на відміну від інших спеціалістів, економістів, соціологів і інших. Тобто він спеціаліст із довгого тривання, тобто осмислення проблем протягом століть і тисячоліть. Хочу відреагувати на те, що сказав Леонід Зашкільняк. Він висунув низку цікавих тез. А у випадку однієї тези я хочу все ж таки частково захистити Гулді й Армідеджа від критики Леоніда Опанасовича. У мене, на відміну від професора Зашкільняка, не склалося враження, що автори вірять у хід історії, незалежно від нашої свідомості. В історію, яка визначається якимись законами, яку ми не можемо змінити. Навпаки, оцей їхній наголос на співвідношенні долі й вільного вибору, на контрфактуальності, на значенні утопії свідчить про те, що вони займають дуже активну позицію. І власне в цьому полягає роль істориків, що історія залежить від нас. Функції історика не в тому, щоб вгадати хід історії, оцінивши минуле в контексті довгого тривання, і передбачити майбутнє, яке задане наперед. Роль істориків у тому, щоб, розглянувши проблеми у довгому триванні, виробити конкретні рекомендації щодо можливих альтернативних проектів. А це активна позиція, а не зведення ролі людини до якогось пасивного стану, який повністю залежить від ходу історії.

Кшиштоф Заморський: Якщо йдеться про виступ пана професора Леоніда Зашкільняка, то я погоджуюся із двома його тезами і не погоджуюсь з однією, яка стверджує, що ми тут маємо справу з ностальгією істориків за впли-

вом на людські душі. Це є радше побоювання про майбутнє історії, про те, що трапиться з істориком, якщо він не почне діяти і не поставить питання, про яке говорила попередня промовиця – ким є історик? Хоча прямо про це у книзі не йдеться, та можна припустити, що згідно з Девідом Армідеджом і Джо Гулді, історик – це вчений, який стикається з масою інформації і який, якщо не прийме викликів сучасного світу – припинить існувати.

Майбутнє історії вирішуватиме сучасний світ, для якого буде характерним обмежена (short-term) перспектива спостереження світу культури сучасної людини. Про історію писатимуть журналісти, літератори, про історію говоритимуть кінематографісти, натомість професійні історики не матимуть впливу на цей дискурс. Історики, які заглиблені в політику й вузьку спеціалізацію, не будуть здатні брати участі у принципових дискусіях, які стосуються майбутнього людини на земній кулі. Тим часом історики проводять дослідження, які щораз більше пов'язані з дослідженнями природничих наук. Тут анітрохи не йдеться про культурологічну рефлексію над історією ландшафту. Представники природничих наук пропонують нам співпрацю, наприклад, у сфері палеонотичних досліджень. Вони дають можливість глибоко вникнути в дослідження змін екосистеми людини. Насамперед ми мусимо вміти відповісти на цей попит. По-друге – зацікавити природознавців нашими можливостями аналізування. І по-третє – маючи досвід, ми повинні взяти участь у загальних дебатах про долю людства. Замало цікавитися дискурсами чи історичною пам'яттю. Так ми не подолаємо *dirty longue-durée*, яким оперують представники інших дисциплін. Ми повинні глибше увійти в науковий дискурс і повернутися до питань, аналіз яких пропонувала колись Школа Анналів

Ярослав Грицак: Я часом жалію, що в українській мові немає артиклів. Бо якби були артиклі, то нам би було легше говорити. Якщо говорити про ті пропозиції, які роблять Армідедж і Гулді, то їм йдеться про новий тип писання історії, про альтернативу – але їм йдеться не про єдиний тип писання історії, про єдино правильну альтернативу. Я мусів би ще раз уважно придивитися до книжки, але з того, що пам'ятаю, вони не вживають артикля 'the', вони пишуть 'a/an'. Тобто їхня теза така: якщо ми не будемо мати *це й* таких істориків і *це й* такого способу думання про минуле – думання у таких категоріях довгого тривання – тоді історія має серйозні проблеми. І сама професія, і люди, які нею займаються.

Вікторія Серета: Я соціолог і моє питання таке: а чи оцей вихід із «вежі зі слонової кістки» не є утопією? Тому що частина соціологів уже вийшла зі своєї вежі, пішла у практичну соціологію експертами, соціологами-практиками і вже повернулася звідти з критикою. Чому? Тому що все одно експертний запит формують певні економічні, політичні групи. Тобто нас будуть запрошувати в конкретні кампанії, в конкретні уряди чи в конкретні, скажімо, політичні групи давати експертне знання стосовно певних тривалих процесів. З другого боку, якесь там утопічно-позитивно-прогресивне (не знаю ще яке) знання

може не мати зовсім ніякого запиту в суспільстві. Суспільство може бути не зацікавлене в цьому. Отже, тоді ви радше будете підтримувати ці режими, ніж їх підважувати. Іншими словами: як публічна історія і комерціалізація історії між собою в'яжуться?

Ілля Герасімов: Я хотів би зреагувати одразу на декілька виступів і думок, які прозвучали. Я як редактор журналу маю простий аналітичний підхід до цих питань. Можна навіть сказати, побутовий підхід. Досвід читання багатьох робіт дуже різних істориків привів мене до висновку, що історик не те щоб дурень, звісно, але це людина, яка дуже довго думає. Адже потрібно, щоб минуло принаймні 20 років, щоб він почав розуміти, що це було. Така його реакція, уявляєте? Хто і навіщо платитиме гроші людям з такою реакцією?

Втім, це і наша перевага, якою варто скористатися. Так, ми дуже довго думаємо, але мені здається, що головне, що може зробити історик, а це може зробити тільки справжній професійний історик, це ставити дитячі запитання. Можливо, в університеті на екзамені ще не можна перевіряти студента чи може він ставити дитячі запитання, чи не може. Але на рівні кандидатської дисертації? Великою мірою на захисті докторської потрібно сформулювати три дитячих запитання, дуже простих, але побачити як вперше. Тому що історія, як чужа країна. Це як вперше радянській людині приїхати до Венеції, побачити на власні очі це диво. І побачити Львів XIX сторіччя, уявити собі по-новому, на власні очі. Це знову те диво.

Дуже короткий приклад того, як ця функція спрацьовує. Це те, стосовно чого мені Олександр Зайцев заперечив з приводу різниці того, чи історик служить комунізму чи екології. Функція історика – не лише боротися з наративами й деконструювати їх. Це ніби прикладний наслідок. А головна кваліфікація і функція історика – побачити, поставити запитання свіжим поглядом. Нам видається, що є різниця між екологією і комунізмом. Екологія – це спільне майбутнє, благородна мета. Наприклад, екологія – це що? Це ось хороші продукти, екологічні, і борімося за екологічні продукти. Це означає, що ми одночасно хочемо поєднати кілька вимірів. В одному вимірі ми боремося за світле майбутнє і чисті продукти. У другому вимірі, з другого боку, ми боремося за багатих людей, тому що негенно-модифіковані, вирощені без добрив і різних хімікатів продукти дуже дорого коштують. Вони доступні тільки золотому мільярдові.

Ми можемо дотримуватися різних політичних поглядів, бути націоналістами чи комуністами. Але професійно ми повинні все-таки виконувати свою роботу, показувати, що є друга і третя сторона. Що екологія – це спільне майбутнє, але водночас це дискримінація бідних і тих, хто живе в таких умовах на півночі, як у нас. Добре на півдні, не потрібно прибирати снігу й опалювати будинків.

Ось дуже короткий приклад того, що історик має шукати нові точки зору на звичайних запитаннях і ставити дитячі запитання.

Володимир Склокін: Я спробую дуже коротко відповісти на те, що говорила Вікторія Середа. Мені здається, що це дійсно важливе питання. І це те, що мене здивувало, коли я читав книжку Армідеджа й Гулді: вони багато говорять про суспільну роль історії, але передусім фокусуються на ролі радників чи експертів якихось урядових міжнародних інституцій. Але не зрозуміло, як історик може служити суспільству. І тут небезпека політичної інструменталізації зростає.

Справді, коли історик йде в такі інституції як експерт, чи виконуючи якісь інші функції, то тут треба пам'ятати, що це загрожує інструменталізацією історичного знання в інтересах цих інституцій чи певних політичних проектів. Часом це потрібно і неunikненно. Але мені видається, що більш продуктивно підтримувати, модерувати, а іноді і провокувати суспільні дискусії довкола важливих суспільних проблем. Власне така суспільна роль історії та історика є, на мою думку, більш продуктивною. Коли історик ставить собі за мету не стільки виробити якусь політику, скільки прагне показати ширший контекст, поставити правильні питання. Тобто модерувати суспільну дискусію, яка може потім привести до вироблення тієї чи іншої політики. Така модель, як видається, є більш реалістичною і більше узгоджується з роллю історії як академічної дисципліни. Те, що для мене важливо: потрібно зберігати цей баланс між тим, що ми маємо відповідати на суспільні потреби та запити, й тим, що ми не можемо робити лише це.

Якщо ми говоримо про суспільні запити, то сьогодні проблемою є екологія чи мігранти, завтра появиться якесь інше питання. І щоб мати відповіді своєчасно, треба робити дослідження, які визначаються логікою самої науки. Тобто ми маємо незалежно від цих поточних потреб досліджувати минуле за логікою того, як розвивається наша наука чи то в Україні, чи десь там в Америці.

Мені видається, що ще одна річ, яку зовсім оминули Армідедж й Гулді, один із важливих форматів – це публічно-інтелектуальна активність. Історик одночасно з писанням суто наукових праць може бути публічним інтелектуалом і відповідати на цей суспільний запит як публічний інтелектуал. Наприклад, як це робив Тоні Джадт. З одного боку, він, здається, ідеально пасує до цієї схеми short-termism-у Армідеджа й Гулді, адже хронологічні рамки всіх його наукових праць становили максимум 50 років. Але, з другого боку, як публічний інтелектуал у своїх есеях він паралельно порушував великі питання і показував ширшу перспективу. На його прикладі ми можемо бачити вказівку як ми, історики, можемо відповідати на суспільні потреби та виклики.

Петро Леговський: Я аспірант Жешівського університету з Республіки Польща, а також стажист Українського католицького університету у Львові. Маю таке коротеньке запитання до проф. Заморського. Ви говорили, що все прямуватиме до того, що в майбутньому історією займатимуться не справжні історики, а журналісти, публіцисти та інші. А я маю таке враження, що в Польщі це вже відбувається. Конкретно перший приклад – це Пьотр Зиховіч, який пише книжки про неіснуючі договори «Пілсудський–Ленін» або «Ріббінтроп–

Бек».¹⁵ Ці книжки – найпопулярніші, їх продають багатьма екземплярами. Другим прикладом є людина, яка пише про наші польсько-українські відносини, і це також не є історик. Це священник Ісаак Залеський, що пише тексти, які також, на жаль, дуже популярні. І це не дає якихось там надій на хороший розвиток польсько-українських відносин у майбутньому.

Тому моє запитання: як Ви бачите можливість такого майбутнього історії, і чи може таке саме майбутнє бути в Україні, як є тепер у Польщі?

Кшиштоф Заморський: І власне це є прикладом того, про що йдеться Армідеджу. Передусім він не бачить шансів для такої історії. Конкретно Пьотр Зихович, як слушно зауважив мій колега – знавець новітньої історіографії – професор Рафал Стобецький, є прикладом контрїсторії. Подібно можна розглядати праці Яна Сови. Я не вважаю, що, йдучи цією дорогою, ми добралися до транснаціональної історії, про яку йдеться Армідеджу й Гулді.

Ярослав Грицак: Пропоную, щоби наприкінці кожен із нас підсумував дискусію або відповів на те, що прозвучало в інших виступах.

Олександр Зайцев: Я нічого не додаю до того, що вже сказав. Єдине, хочу сказати, що мені було надзвичайно цікаво слухати цю дискусію і навіть деякі фрагменти з «Історичного маніфесту» захотілося ще раз перечитати.

Кшиштоф Заморський: Я вважаю, що книга є вдалою, оскільки має багато дискусійних тез. «Маніфест» зворушив багатьох істориків і найкращим доказом є ця дискусія, за яку сердечно дякую.

Володимир Склокін: Я фактично сказав усе, що думаю.

Орися Біла: Я хотіла сказати про те, що сказав пан Юрій Зозуляк, про те, наскільки довготривалим буде цей *Маніфест*. Я не знаю чи взагалі повинне таке питання до нього ставитися. Як сказав проф. Заморський, це є *Маніфест*, і він як маніфест свою роль виконує у момент, коли виходить і набуває публічного резонансу. Це не зовсім те дослідження, яке претендує на багаторазове перечитування і заглиблення в тему, це радше виклик суспільству. І ми цей виклик прийняли, доказом чого є наша дискусія.

Остап Серeda: Мені здається, що сьогодні трохи, можливо, надто було наголошено на такій нібито корпоративній солідарності, гомогенності істориків, які разом повинні щось осмислити, себе осмислити, представити себе і так далі. Я так трохи напівжартівливо щодо цього скажу, що все ж таки історики дуже часто скористали, власне, від тих авторів, які добрими істориками не були, але не боялися писати про довге тривання. Ми всі знаємо цих класи-

¹⁵ Див.: https://pl.wikipedia.org/wiki/Piotr_Zychowicz

ків із соціології, ми знаємо Фуко, ми знаємо Габермаса й інших. Можливо, нам треба все ж таки не боятися тих, хто дає собі раду з довготриванням без нас, і, можливо, варто щось від них інколи навчитися.

Маріна Могільнер: Виходить, в Армідеджа історик, буквально, дослівно, – це арбітр великих даних. І в цьому сенсі, і в цій такій технократичній інтерпретації історик не має власної програми. Він – частина того самого нео-ліберального режиму, з яким, по суті, бореться. Мені видається, що в рамках сьогоденішньої дискусії ми прийшли так чи так до консенсусу, що історія – це спосіб сучасного суспільства розмірковувати про власний досвід й уявляти майбутнє.

Ми можемо по-різному уявляти те, як саме ми можемо розмірковувати і як саме можемо уявляти майбутнє. Дуже важливо, як мені видається, що ми розуміємо: це власне і є сенс того, чим ми займаємося як професійні історики. І нам потрібно дуже серйозно до цього поставитись, тому що без нас насправді нема майбутнього. Я вважаю, це дуже важливо, особливо для нас, росіян. Ті суспільства, де є криза майбутнього, де є криза уявляння майбутнього, де майбутнє цілком зумовлене великими наративами, структурними наративами минулого, це загалом хворі суспільства. І ми як історики можемо відіграти важливу роль у таких суспільствах.

Ілля Герасімов: Дуже коротко. Історики розповідають історії. Оцінюють істориків за тим, що вони вміють робити руками. Армідедж та Гулді – ніякі теоретики. Чекатимемо чогось іншого чи писатимемо щось нове, цікавіше, якісніше.

Ярослав Грицак: «Маніфест» змодельований за «Маніфестом комуністичної партії». І перше, і останнє речення буквально списані з Маркса й Енгельса: «Привид бродить по світу, привид *short-termism*-у» та «Історики усіх країн, єднатесья!». Ерік Гобсбаум в одному зі своїх есеїв показав, як після виходу «Маніфесту» і поразки революції 1848 р. про нього дуже швидко забули. Минуло ще майже 20 років, поки про «Маніфест» згадали, витягнули й поки він став знову чимось дуже важливим.¹⁶

Що є приємним у професії історика? Історик ніколи не може знати, яким довгим буде життя Історичного маніфесту чи що прийде після нього, поки сам довго не поживе. Жити довго – це професійний обов'язок історика. І тому дозвольте Вам усім побажати *long-durée* – довгого тривання – і подякувати за участь у дискусії.

¹⁶ Eric Hobsbawm, *How to Change the World. Marx and Marxism 1840–2011* (London: Little Brown, 2011), pp. 101–120.

THE HISTORY MANIFESTO: LVIV DISCUSSION

These materials present a discussion of *The History Manifesto* (2014) by David Armitage and Jo Guldi, held at the Ukrainian Catholic University in Lviv on February 26, 2016. *The History Manifesto* called for a return to *longue durée* and to history writing that could confront challenges of the present. Prof. Krzysztof Zamorski (Jagellonian University, Krakow) wondered whether, and to what extent this return could be regarded as an academic revolution. In his understanding, it does not entirely qualify, because both authors largely ignore dialectics between macro- and microhistories that is essential for the concept of *longue durée* as presented in its original version by Fernand Braudel.

Prof. Yaroslav Hrytsak (Ukrainian Catholic University) who organized and moderated this discussion put a question as to how *The History Manifesto*'s message could be transferred and applied to Eastern Europe. Dr. Ilia Gerasimov (*Ab Imperio* journal) noted the paradox: many local historians see themselves as already practicing a *longue durée* approach in the form of national histories that cover a thousand years, from the medieval Kyivan times to present-day post-Soviet states. To a large extent, such a misperception may have been provoked by *The History Manifesto* itself: it is poorly written, and both authors demonstrate a less than adequate knowledge of the issues they are trying to tackle. As an alternative, Gerasimov called on local historians to unmask hidden ideological messages of any metanarrative and to produce a type of history writing that would leave the future open.

Dr. Volodymyr Sklokin (Ukrainian Catholic University) agreed with both the main points of *The History Manifesto* and with their critiques by Gerasimov. In his view, Armitage and Guldi failed to strike a sound balance between strictly academic purposes of history writing on the one hand, and its public engagement on the other. Even though Sklokin supported the main thrust of *The History Manifesto*, he did not see this particular book as the best among several others that raise a similar agenda.

Prof. Marina Mogilner (University of Illinois at Chicago) pointed to a certain similarity between the message of *The History Manifesto*, and the Hegelian scheme of 1) thesis (the *longue durée* concept of Braudel and his *Annales* school of the 1960s), 2) anti-thesis (the microhistorical approach of later decades, and 3) synthesis (a new *longue durée* prophesied by Armitage and Guldi). She saw such a synthesis as quite mechanistic and rather utopian. In her view, however, this did not deny a need for a new synthesis. Mogilner saw it first of all in the inclusion of the post-colonial perspective that is largely missing in *The History Manifesto*. From this perspective, Mogilner called for a type of historian who is able to problematize the subject of historical enquiry and explain how our images of the pasts are constructed in very complicated and dynamic present-day contexts.

Dr. Orysyia Bila (Ukrainian Catholic University) expressed her concern about the essentialist thrust of *The History Manifesto*. In her understanding, both authors fail to admit their own subjectivity, and ignore the ethical dimension of history writing.

Prof. Oleksander Zaytsev (Ukrainian Catholic University) continued the line of criticism that had been voiced by Drs. Sklokin and Sereda. Specifically, he saw the *Manifesto* as a reflection of, and a response to recent developments at US universities. According to Zaytsev, the most important function of historians is not to serve as experts to state sponsored projects, but to defend society from these imposed projects. When it comes to Eastern Europe, as Zaytsev had it, local historians performed that function most efficiently during Gorbachev's *Glasnost*. Unfortunately, nowadays they seem to have fallen in the old trap again. Instead of analyzing structural constraints that have been inherited by the past, they are engaged in state identity politics. Thus they fail to provide any meaningful solutions to problems that plague post-communist societies.

In response to this criticism, Dr. Ostap Sereda (Ukrainian Catholic University/Central European University) chose to defend *The History Manifesto*. In his understanding, the book poses very important questions – how to make historical studies more sophisticated and more useful for societies – but does not necessarily provide adequate answers. He also bemoaned the fact that Armitage and Guldi ignored the impressive academic record of East European historians, above all the Polish historiography of 1960–80s that, due to its intensive contacts with the *Annales* school, was very successful in bringing *longue durée* to local researchers. Sereda saw historians primarily as “lawyers of the past”: not ideologists or apologists of current political movements, but rather reliable experts able to represent various experiences of the past.